

Determining the amount of compensation in the reconciliation contract

Seyyed Ali Sedaghat* (Corresponding Author)

Level Four Graduate of Islamic seminaries, Senior Instructor at Qom Seminary, and MA Student in Economics, University of Qom, Qom, Iran.

Email: ali.sedaghat1372@gmail.com

Gholamali Masouminia

Associate Professor, Faculty of Economics, Kharazmi University, Tehran, Iran; Member of the Islamic Economics and Banking Group.

Email: masuminia@khu.ac.ir

Use your device to scan
and read the article online

Citation Sedaghat, S.A. ,Masouminia, GH.A. (2025). Determining the amount of compensation in the reconciliation contract. [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#). 22 (84): 129-157

 [10.22034/ilaw.2025.713384](https://doi.org/10.22034/ilaw.2025.713384)

Received: 16 November 2023 , Accepted: 08 May 2024

Abstract

Today, in many big contracts that are conventionally done in the form of a sales contract, it is not possible to determine the minimum amount of one of the substitutes or it is very risky, it is never acceptable in commercial practice; Therefore, clear and indisputable processes have been designed to determine the substitutes in the future of the contract, which are used in the text of the contracts.

But keep in mind that the opinion of many jurists and civil law is that in the contract of sale, the knowledge of the parties to the contract is a condition at the time of concluding the contract, the question arises whether it is possible to perform Is this the benefit of the contracts or is the same condition in the peace contract? The researches of this article prove that the peace contract is not subject to the determination of the amount of the replacement at the time of the conclusion of the contract, and the peace contract in which a disciplined process for determining the replacement in the future is foreseen in the text of the contract and is the basis for disputes between the parties or loss. And the deception is not towards one side, it is correct.

Keywords

Peace contract, amount of exchange, determination, Gharar.

Extended Abstract

1. Introduction

In the landscape of modern macro-scale commercial transactions, determining the exact quantity or value of the exchange considerations (awadhain)—or at least one of them—is frequently impossible at the inception of the agreement. Even when such determination is technically feasible, the inherent risks associated with high volatility in markets, fluctuating currency values, or the unprecedented nature of certain production costs often make immediate fixed pricing unacceptable in contemporary trade practices. For instance, in long-term contracts involving commodities like oil or during periods of hyperinflation, insisting on a fixed price at the time of signing could result in catastrophic financial risk for one of the parties. To mitigate this, commercial entities utilize sophisticated and unambiguous processes within the contract to determine values at a future date.

However, a legal dilemma arises within the framework of Islamic jurisprudence (fiqh) and the Iranian Civil Code, both of which traditionally maintain that for a contract of sale (bay') to be valid, the parties must possess precise knowledge (ilm) of the amount and value of the considerations at the time of the contract. This raises the pivotal research question: Can the contract of sulh (settlement or reconciliation) serve as a legal alternative for these modern agreements, or is sulh also subject to the same requirement of immediate determination?. This study aims to investigate this necessity, hypothesizing that sulh does not require immediate determination of the awadhain, provided a disciplined mechanism is established to prevent future disputes or deception. This research is particularly crucial given that a failure to recognize the validity of such contracts under sulh could potentially hinder large-scale trade and lead to the invalidation of modern commercial practices under Article 4 of the Iranian Constitution.

2. Research Methodology

This research utilizes a qualitative, analytical-critical methodology to process information gathered from a wide array of sources. The data collection process involved an extensive review of library documents, computerized legal systems, and specialized scientific software dedicated to Islamic jurisprudence and law. The methodology focuses on a comparative analysis of primary juridical texts, ranging from classical scholars like Muhaqqiq Hilli and Allameh Hilli to contemporary authorities. Furthermore, the study

Determining the amount of compensation in the reconciliation contract

critically examines the linguistic roots of key legal concepts such as gharar (uncertainty/risk) and jahalat (ignorance) to assess their impact on contract validity. By evaluating the arguments of both proponents and opponents of the "knowledge requirement" in sulh, the research seeks to provide a comprehensive legal interpretation that aligns with both traditional jurisprudence and modern economic necessities.

3. Research Findings

The investigation reveals a significant divergence in the opinions of jurists regarding the necessity of knowledge in sulh. Early and middle-period scholars such as Muhaqqiq Hilli and Allameh Hilli argued that sulh on unknown quantities is absolutely valid, with Allameh Hilli even citing a consensus (ijma) on this position based on the general nature of the evidence supporting sulh. Conversely, other jurists like Ibn Idris and Shahid II contended that sulh involving ignorance is void, or at least only permissible when knowledge is impossible to obtain.

The primary argument for requiring knowledge is the Prophetic tradition: "The Prophet prohibited gharar". Proponents of the knowledge requirement argue that any transaction where values are unknown is inherently "gharari" and therefore void. However, this study finds that this argument is flawed for several reasons. First, the term gharar is defined by leading lexicographers (such as those in *Kitab al-Ayn* and *Lisan al-Arab*) as "risk" (khatar) or "deception" (khud'ah) rather than mere "ignorance". Therefore, if a contract utilizes a disciplined mechanism for future determination, the risk is managed, and the transaction is not "gharari". Second, the hadith prohibiting gharar is predominantly linked specifically to the contract of sale (bay'), and its extension to all contracts is not universally accepted.

Furthermore, the research establishes the independence of the sulh contract. Juridical consensus and Article 758 of the Civil Code affirm that sulh is an independent legal institution. While it may achieve the results of other contracts, it does not inherit their specific technical conditions, such as the requirement for immediate knowledge of values required in bay'. This independence is further supported by the Quranic principle "Sulh is better" (4:128) and the general command to "Fulfill the contracts" (5:1). The study notes that many jurists use the "Fulfill the contracts" verse to validate modern agreements like insurance, suggesting it equally applies to sulh with deferred value determination.

Specific narrations also support this finding. For example, a valid narra-

tion from Imam Sadiq regarding a man settling an unknown debt indicates that if the settlement is done with mutual consent (*tiba nafsin*), it is valid. Another absolute narration states, "Sulh is permissible among people," which includes cases where values are currently unknown. While some counter-arguments exist, such as the hadith of Ali b. Abi Hamza requiring disclosure of debt amounts, these are often interpreted as measures to prevent the "halaling of the haram" (deception of heirs) rather than a general requirement for the validity of the contract structure itself.

4. Conclusion

In conclusion, the research demonstrates that determining the exact quantity of exchange considerations in the text of a sulh contract is not a requirement for its validity, even if such determination is possible. The contract is valid as long as it incorporates a disciplined, unambiguous process for future determination that precludes deception (*khud'ah*) or significant risk (*khatar*) that would lead to dispute. Because sulh is an independent contract designed for reconciliation and the prevention of conflict, the strict "knowledge" requirements of the contract of sale do not apply to it. This legal flexibility allows sulh to act as a robust framework for complex modern commercial agreements that require adaptability to future market conditions. By adhering to the general principles of contractual validity found in the Quran and the traditions of the Imams, the legal system can effectively support contemporary trade without compromising the foundational ethics of Islamic law.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

بررسی لزوم تعیین مقدار عوضین در عقد صلح

سیدعلی صداقت* (نویسنده مسئول)

سطح چهار حوزه علمیه، مدرس سطوح عالی حوزه علمیه قم و دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه قم، قم، ایران.
 Email: ali.sedaghat1372@gmail.com

غلامعلی معصومی نیا

دانشیار دانشکده اقتصاد، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران؛ عضو گروه اقتصاد و بانکداری اسلامی.

Email: masuminia@khu.ac.ir

Citation Sedaghat, S.A., Masouminia, GH.A. (2025). Determining the amount of compensation in the reconciliation contract. [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#). 22 (84): 129-157

[10.22034/ilaw.2025.713384](https://doi.org/10.22034/ilaw.2025.713384)

Received: 16 November 2023 , Accepted: 08 May 2024

چکیده

امروزه در بسیاری از قراردادهای کلان، تعیین مقدار عوضین یا دست کم یکی از آن‌ها، امکان‌پذیر نیست و یا اگر امکان‌پذیر باشد، به‌خاطر ریسک بسیار، در عرف تجاری هرگز قابل پذیرش نمی‌باشد؛ از این رو برای تعیین یافتن عوضین در آینده قرارداد، فرآیندهای روشن و اختلاف‌ناپذیری طراحی شده است که در متن قراردادها مورد استفاده قرار می‌گیرند. اما نظر به اینکه از دیدگاه بسیاری از فقها و قانون مدنی در قرارداد بیع، علم طرفین قرارداد به مقدار عوضین در زمان انعقاد قرارداد شرط است، این پرسش به‌وجود می‌آید که آیا می‌توان از بستر عقد صلح برای انجام این‌گونه از قراردادها بهره برد یا در عقد صلح نیز همین شرط وجود دارد؟

بررسی‌های این مقاله گواه آن است که عقد صلح مشروط به تعیین مقدار عوضین در زمان انعقاد قرارداد نیست و عقد صلحی که در آن فرآیند منضبطی برای تعیین عوضین در آینده در متن قرارداد پیش‌بینی شده و عرفاً زمینه‌ساز اختلافات طرفین یا ضرر و فریب نسبت به یک طرف نیست، صحیح می‌باشد.

واژگان کلیدی

قرارداد صلح، مقدار عوضین، تعیین، علم، غرر.

مقاله

امروزه در بسیاری از قراردادهای کلان، امکان تعیین مقدار دقیق کالا یا بهای آن وجود ندارد و یا تعیین آن ریسک فراوانی برای طرفین قرارداد داشته، در عرف تجاری هرگز قابل پذیرش نیست.

از سوی دیگر، بسیاری از فقهای امامیه بر آنند که علم طرفین قرارداد بیع به مقدار ثمن و مقدار مثنی، شرط صحت قرارداد است (ابن زهره، ۱۴۱۷، ص ۲۱۱ / علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۷۱-۷۲ / شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۲۶۴) و در ماده ۳۳۸ و ۳۴۲ قانون مدنی نیز به این دو شرط تصریح شده است.

بنا بر این‌ها این پرسش مطرح می‌شود که آیا می‌توان از بستر عقد صلح برای این قراردادها بهره برد یا در عقد صلح نیز تعیین مقدار عوضین در متن قرارداد لازم است؟

برای نمونه در صورتی که به‌خاطر تورم زیاد و کاهش روزافزون ارزش پول ملی یا نوسان شدید در نرخ یک کالای خاص - هم‌چون نفت - یا نامعلوم بودن هزینه نهایی ساخت کالا به‌خاطر بی‌سابقه بودن تولید آن، تعیین مقدار ثمن یک معامله نسبه در متن معامله، ریسک فراوان داشته، هرگز عقلانی نباشد، آیا به‌لحاظ فقهی می‌توان عقد صلح را بستر مناسبی برای قراردادهایی که در این شرایط منعقد می‌شوند، معرفی نمود و در متن قرارداد به معیارهای منضبطی برای تعیین عوضین در آینده قرارداد (هم‌چون «متوسط قیمت کالا از زمان قرارداد تا زمان تحویل کالا» یا «هزینه نهایی ساخت کالا به علاوه نرخ مشخصی سود») اکتفا نمود یا در عقد صلح نیز تعیین مقدار عوضین در متن قرارداد لازم است؟

اگرچه برخی از فقها تعیین مقدار عوضین در عقد صلح را همواره یا در خصوص مواردی که امکان آن وجود داشته باشد، لازم دانسته‌اند اما فرضیه این تحقیق آن است که چنین شرطی در عقد صلح وجود نداشته، تعیین

ضوابط مشخص برای تعیین مقدار عوضین در آینده قرارداد کافی است؛ چنان که برخی دیگر از فقها به همین نظر معتقدند و احتمالاً به خاطر نظر ایشان، چنین شرطی در قانون مدنی نیز مطرح نشده است.

البته نگاه ویژه به این موضوع و بررسی تفصیلی آن نه تنها با جستجوی بسیار، در هیچ‌یک از مقالات و پایان‌نامه‌های پژوهشگران یافت نشد بلکه جز در «العناوین الفقهیة» (مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۱۲-۳۱۳)، بررسی تفصیلی این موضوع در هیچ کتاب فقهی نیز دیده نشد.

اما نظر به اینکه ادله «العناوین الفقهیة»، برخوردار از اتقان کافی به نظر نرسید، تدوین این مقاله در جهت تسهیل امر تجارت ضروری به نظر آمد خصوصاً آنکه در قانون مدنی، عدم اشتراط این شرط نیز مطرح نشده و ممکن است نظر به ادله‌ای که فقها قائل به اشتراط اقامه نموده‌اند، اطلاق قانون مدنی، مخالف شرع تلقی شده، سخن از رد آن با استناد به ماده چهارم قانون اساسی مطرح گردد.

شایان ذکر است که این پژوهش به داده‌پردازی تحلیلی - انتقادی اطلاعاتی پرداخته است که از طریق اسناد کتابخانه‌ای، سامانه‌های رایانه‌ای و نرم‌افزارهای علمی گردآوری شده است.

۱. نگاهی به آرای فقها در مسئله اشتراط علم به عوضین در عقد صلح

محقق حلی (محقق حلی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۴۴ / محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۹۹) و علامه حلی (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۶، ص ۱۷) به طور مطلق عقد صلحی که در آن علم به مقدار عوضین نباشد را صحیح دانسته‌اند بلکه علامه حلی، اجماع بر این مطلب را نقل نموده و دلیل آن را عمومیت ادله عقد صلح دانسته است.

در طبقات بعدی فقها هم صاحب حدائق (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۱، ص ۹۶)، سیدمجاهد (مجاهد طباطبایی، [بی‌تا]، ص ۱۵۵)، صاحب جواهر

(نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۲۱۸)، شیخ حسن کاشف الغطاء (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲، ص ۳)، محقق همدانی (همدانی، ۱۴۲۰، ص ۳۷۸)، سیدزیدی (یزدی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۷۱)، محقق اصفهانی (اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۰۲)، آیت الله خوانساری (خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۳۸۸) و آیت الله بهجت (بهجت، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۵۳۲) نیز در زمره فقہائی هستند که به عدم اشتراط اندازه گیری شیء مورد مصالحه تصریح کرده اند.

اما تحقق اجماع مطلق بر عدم اشتراط، درست به نظر نمی رسد زیرا اولاً ابن ادریس، صریحاً عقد صلح آمیخته به جهل را باطل دانسته (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۵۰) و ثانیاً مفهوم عبارت خود علامه حلی در کتابی دیگر آن است که «صلح بر مجهول» صرفاً در صورتی صحیح است که تحصیل علم امکان پذیر نباشد (علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۱۲).

علاوه بر ایشان، شهید اول (شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۳۲۷)، جمال الدین حلی (حلی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۳۹)، شهید ثانی (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۶۳) و صاحب ریاض (طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۹، ص ۳۰۳) نیز به اختصاص صحت صلح بر مجهول به فرض عدم امکان تحصیل علم قائل شده اند. ابتدا به نقل و بررسی ادله قابل ذکر برای ایشان - به عنوان مخالفان فرضیه تحقیق - پرداخته، سپس به بیان دلیل گروه اول فقها و نتیجه گیری از بررسی ها می پردازیم.

۲. ادله اشتراط علم به مقدار عوضین در همه انواع عقد صلح

برای اشتراط علم به مقدار عوضین در همه انواع عقد صلح، این ادله مطرح شده است:

۲-۱. حدیث «نهی النبی (ص) عن الغرر»

لفظ این حدیث مشهور، طبق برخی از نقل ها، اختصاص به بیع ندارد و از مطلق «غرر» نهی می کند.

حال اگرچه برخی از فقها (مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۱۳ / اصفهانی، ۱۴۰۹، ص ۴۷ / همدانی، ۱۴۲۰، ص ۳۷۸) تصور کرده‌اند نخستین دانشمند شیعی که این حدیث را به این صورت نقل کرده، علامه حلی یا حتی شهید ثانی بوده‌اند، اما واقعیت آن است که این نقل، قرن‌ها پیش از ایشان در کلمات فقهای چونان شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، صص ۳۱۹ و ۳۳۰)، سیدابوالمکارم (ابن زهره، ۱۴۱۷، ص ۲۶۴) و ابن‌ادریس حلی (ابن‌ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، صص ۷۷ و ۳۵۸) نیز مطرح شده است.

دلالت حدیث مبتنی بر دو مقدمه است:

الف: هر معامله‌ای که در آن طرفین قرارداد، علم به مقدار عوضین نداشته باشند، غرری است؛ شیخ انصاری پس از نقل کلمات بسیاری از لغویین، در بیان معنای «غرر» می‌فرمایند:

«همگان متفقند بر اینکه "جهالت" در معنای غرر اخذ شده است چه جهل به اصل وجود یکی از عوضین، چه جهل به حصول آن به کسی که باید به او منتقل شود و چه جهل به صفات کمی یا کیفیش» (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۱۷۸).

ب: نهی از یک معامله، ظهور در بطلان آن دارد.

نتیجه: علم به مقدار عوضین شرط صحت عقد صلح می‌باشد.

۱-۲. بررسی سند روایت

گذشته از آنکه برخی از فقها حتی حجیت سند متن مشهور و مقید به بیع را هم انکار نموده‌اند (مجاهد طباطبایی، [بی‌تا]، ص ۱۵۵ / خویی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۳۱۸ / طباطبایی قمی، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۳۱۰)، اما اثبات اعتبار اسناد این متن مطلق، هرگز امکان‌پذیر نیست زیرا اولاً در هیچ‌یک از نقل‌های کتب حدیثی عامه، این نهی مطلق یافت نشد و ثانیاً نقل مقید به بیع این روایت در کلمات فقهاء امامیه فراوان مطرح شده و احتمال تعدد حدیث هم بسیار ضعیف می‌نماید؛ از این رو بر فرض اصل صدور حدیث پذیرفته

شود، باید به قدر متیقن از دائره نهی این حدیث (عقد بیع) اکتفا نمود. صاحب جواهر، محقق همدانی، محقق اصفهانی و آیت‌الله خوانساری نیز سند متن مطلق حدیث را نامعتبر دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۲۱۸-۲۱۷ / همدانی، ۱۴۲۰، ص ۳۷۸ / اصفهانی، ۱۴۱۸، ص ۳ / خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۳۸۸).

۲-۱-۲. بررسی دلالت روایت

دلالت روایت نیز از چند جهت قابل بررسی است:

الف) عدم ملازمه میان جهل به مقدار عوضین و غرر

«غرر» بر معامله مورد بحث صدق نمی‌کند، زیرا هیچ‌یک از معانی مطرح شده توسط لغت‌نگاران برای لفظ غرر، هم‌سانی مفهومی یا مصداقی با «نامعلوم بودن مبیع» ندارد؛ توضیح آن‌که:

اولاً: قریب به اتفاق لغت‌نگاران نام‌آور، «غرر» را - خصوصاً در توضیح همین حدیث - مرادف «خطر» دانسته‌اند (خلیل‌بن‌احمد، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۳۴۵ / جوهری، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۷۶۷ / ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۸۰ / راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۰۳ / حمیری، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۴۸۷۴ / ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۱۱ / فیومی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۴۴۴ / زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۲۹۹)؛ این حدیث مرسله هم که صاحب جواهر از حضرت امیر المؤمنین (ع) نقل می‌کند، مؤید همین معنا است:

«الغرر عمل ما لا یؤمن معه الخطر». غرر انجام کاری است که با آن ایمنی از خطر نیست (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۲، ص ۳۸۷).

در صورتی که مقصود از غرر در این حدیث، همین معنا باشد، به روشنی نمی‌توان طرفین قرارداد را در هر معامله‌ای که مقدار عوضین آن مشخص نیست، در معرض خطر عقلائی^۱ دانست، بلکه در معاملاتی که در آغاز مقاله

۱. این قید را از آن جهت به کلمات لغویین افزودیم که به روشنی هر معامله‌ای مستلزم اندکی ریسک و خطر می‌باشد و خطر اندک و غیر عقلائی در نظر عرف نمی‌آید تا لغوی آن را با قیدی اخراج نماید پس کسانی که از این روایت، نهی از بیع غرری را برداشت کرده‌اند، مقصودشان خطر عقلائی است.

برای نمونه مطرح شد، ترک معامله به خاطر احتمال خطر، کاملاً غیر عقلانی به نظر می‌رسد و لذا بر فرض پذیرش صحت سند روایت، این حدیث بیش از این بیان نمی‌کند که طرفین قرارداد باید سازوکارهای مشخص و معقولی را برای تعیین عوضین در نظر بگیرند و معامله‌ای که در آن مقدار عوضین به کلی فروگذار شده یا سازوکار دقیق و مانع خطر و اختلافی برای تعیین مبیع در آن طراحی نشده، باطل می‌باشد.

و ثانیاً: برخی از نگاه‌های معتبر لغوی، «غرر» را به «خدعه و فریب» معنا کرده‌اند (جوهری، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۷۶۷/ ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۳۵۳) و برخی از فقها نیز همین معنا را معنای اصلی این واژه دانسته‌اند (اصفهان‌ی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۲۷۷/ ایروانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۹۳/ شهیدی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۳۶۸).

بر این اساس نیز روایت فقط بیان گر نهی از معامله‌ای است که در آن یکی از طرفین قرارداد از حربه نیرنگ و مکر به طرف دیگر قرارداد بهره می‌برد حال آنکه به روشنی این نیز ملازمه‌ای با «جهل به مقدار عوضین» ندارد و ممکن است طرفین قرارداد بدون قصد هیچ‌گونه نیرنگ و فریبی، فرآیند مشخصی را برای تعیین عوضین در آینده پیش بینی کنند حال آنکه خود در هنگام عقد، هیچ اطلاع دقیقی از مقدار آن نداشته باشند.

و ثالثاً: در عبارت برخی از لغت‌نگاران نیز تفسیر «غرر» به «غفلت» به چشم می‌خورد (جوهری، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۷۶۸/ مصطفوی، ۱۴۰۲، ج ۷، ص ۲۰۶).

در این صورت نیز به روشنی نمی‌توان بطلان معامله مورد بحث را از روایت برداشت نمود، زیرا در این گونه از معاملات، طرفین قرارداد با کمال دقت و هوشمندی، عوضینی را که طی فرآیندی منضبط، در آینده مشخص خواهد شد را مورد توافق قرار داده‌اند و هیچ‌گونه غفلتی از این ناحیه ندارند. به هر حال - همان‌طور که امام خمینی بیان کرده (خمینی، ۱۴۲۱، ج ۳، ص ۲۹۶-۲۹۷) - اخذ «جهالت» در معنای «غرر» را در کلام هیچ‌یک از دانشمندان علم لغت نیافتیم و روشن است که صرف نشأت گرفتن خطر و

فریب از جهالت، به معنای مبطل بودن هرگونه جهالتی نیست. شبیه این اشکال به دلالت حدیث - مبنی بر عدم ملازمه مفهومی و مصداقی میان «غرر» و «جهالت» - در کلمات برخی از بزرگان نیز بیان شده است (لاری، [بی تا]، ج ۲، ص ۲۲۹/ خویی، ۱۴۱۷، ج ۵، صص ۲۵۹ و ۳۲۷/ طباطبایی قمی، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۳۳۵).

ب) حکومت ادله عقد صلح بر دلیل نهی از غرر

بر فرض که اعتبار سند این متن مطلق اثبات گردد و «غرر» هم به معنای «جهالت» باشد تا نسبت میان اطلاق این حدیث (شامل عقد صلح و سایر عقود)، با اطلاق ادله صحت عقد صلح (شامل قراردادی که عوضین آن تعیین شده و قراردادی که عوضین آن تعیین نشده‌اند) عموم و خصوص من وجه باشد، باز از دیدگاه محقق اصفهانی، نوبت به تعارض و تساقط اطلاق این دو دلیل در ماده اجتماع (صلح غرری) و پس از آن جریان اصل فساد در این معامله نمی‌رسد زیرا ادله صحت عقد صلح بر حدیث نفی غرر حاکم است. توضیح مطلب ایشان آن‌که:

در قراردادهایی از قبیل بیع و اجاره که برای مقابله و مبادله میان دو مال تأسیس شده و قرار است هر مال، جای دیگری را بگیرد، تقسیم معامله به غرری و غیر غرری صحیح است و دلیل نفی غرر نیز صحت این‌گونه از معاملات را به صورت عدم غرر اختصاص می‌دهد.

اما در عقد صلح که به خودی خود برای مسالمت و گذشت وضع شده است و طرفین عقد، مقابله و مبادله بین دو مال را مد نظر ندارند، اصلاً دیگر فرد غرری برای این معامله باقی نمی‌ماند تا از آن نهی شود (اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۰۳).

نقد و بررسی: فرمایش محقق اصفهانی درست به نظر نمی‌رسد زیرا این ادعا که غرر در صورت تصالح معنا ندارد، قابل پذیرش نیست چراکه اگر «غرر» مرادف یا ملازم «جهل» باشد - چنان‌که پیش فرض بزرگانی

که به حدیث استدلال کرده‌اند، همین است؛ «تسالم و تصالح بر مجهول» نیز کاملاً ممکن است و از همین جهت طرفین قرارداد در معرض خطر و اختلاف هستند، زیرا ممکن است پس از علم به مقدار شیء مورد تصالح و روشن شدن فراوانی ضرر یکی از طرفین، کشمکش و اختلاف بزرگی روی دهد و لذا شارع می‌تواند برای جلوگیری از این اختلاف، از تسالم بر مجهول نیز نهی فرماید.

گواه این سخن آنکه اگر دلیلی به صراحت، صلح غرری را باطل بشمارد، برای عرف دلیل غریب و مبهمی به نظر نمی‌آید و برایش سؤال نمی‌شود که «مگر صلح غرری هم ممکن است؟!»

۲-۲. حدیث نبوی نهی از بیع غرر

بر فرض اینکه اشکالات دلالتی بیان شده به حدیث نهی از مطلق غرر پذیرفته نبوده و اعتبار صدور حدیث نهی از خصوص بیع غرر مقبول باشد، با دو بیان می‌توان به این حدیث برای ابطال صلحی که در آن مقدار عوضین مشخص نیست، تمسک نمود:

۲-۲-۱. عدم خصوصیت بیع و عمومیت مناظ حکم

محقق مراغی بعید ندانسته‌اند که از خود متن مختص به بیع حدیث نفی غرر، عموم آن نسبت به همه عقود قابل برداشت بوده، ظاهر حدیث آن باشد که مناظ نهی حضرت از بیع، ذات غرر است و لذا باید حکم به بطلان همه عقود غرری کرد مگر آنکه دلیل خاصی بر صحت یک عقد غرری ثابت شود. ایشان مؤید فرمایش خود را استدلال فقهاء به این حدیث برای بطلان برخی دیگر از عقود لازمه یا حتی جائزه دانسته‌اند (مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۱۱-۳۱۲). این استدلال محقق مراغی را می‌توان تأیید نمود به اینکه برخی از فقهاء، جعل صلح را برای رفع تنازعات دانسته‌اند (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۹۹). نقد و بررسی: گذشته از اشکالی که به دلالت حدیث نهی از غرر بیان شد، استظهار علیت تامه غرر از این روایت که عنوان مرکب «بیع غرر» موضوع

آن می‌باشد، بسیار دشوار به نظر می‌رسد؛ چنان‌که محقق همدانی، محقق اصفهانی و آیت‌الله حکیم نیز بیان کرده‌اند (همدانی، ۱۴۲۰، ص ۳۷۸/ اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۰۲/ حکیم، [بی‌تا]، ص ۴۰۶).

مستند فتوای مطلق برخی از اصحاب هم ممکن است همان حدیث مطلق نهی از غرر باشد. که نادرستی استدلال بدان روشن شد. و نه این حدیث مقید به بیع.

این هم که برخی از فقها عقد صلح را برای رفع تنازعات دانسته‌اند. همان‌طور که بسیاری از فقها بیان کرده‌اند (برای نمونه، ر.ک: شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۵۹/ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۲۱۱/ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۳۳۱) - مقصودشان بیش از این نیست که رفع تنازعات، حکمت التزام به این قرارداد بوده نه اینکه سبق تنازع و اختلاف، شرط صحت عقد صلح باشد، بلکه همین مقدار که انشاء تسالم و تصالح شود تا زمینه اختلاف و کشمکش در آینده از بین برود نیز برای تحقق عقد صلح کافی می‌باشد.

ماده ۷۵۲ قانون مدنی نیز عدم اختصاص عقد صلح به فرض سبق تنازع را به روشنی بیان کرده است.

۲-۳. عدم استقلال عقد صلح

نظر شیخ طوسی در مبسوط آن است که عقد صلح، عقد مستقلی نبوده، به تبع اینکه نتیجه آن در هر مورد، شبیه چه عقدی باشد، حقیقت آن صلح نیز تابع همان عقد خواهد بود (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۸۸).

بنا بر این چون عقد صلح مورد بحث، شبیه عقد بیع است و معلومیت عوضین در عقد بیع شرط می‌باشد، پس در عقد صلح نیز این شرط وجود دارد. نقد و بررسی: اگرچه شیخ طوسی یک‌بار در کتاب مبسوط، عقد صلح را فرع عقود دیگر دانسته و استقلال آن را نفی کرده است، اما خود ایشان پس از چند سطر از همین عبارت، احتمال مستقل بودن عقد صلح از عقد بیع را احتمالی قوی در نگاه خود دانسته و به همین دلیل، اشتراط شروط عقد بیع و

اعتبار خیار مجلس در آن را نفی نموده است (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۸۹). به‌خاطر همین ناسازگاری در عبارات ایشان، محقق اردبیلی، کلام اول شیخ طوسی را نقل قول عامه و کلام دوم را نظر خود ایشان دانسته است (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۳۳۴).

مؤید آنکه نظر اصلی شیخ طوسی، همان است که در ادامه عبارت مطرح کرده، آن است که ابن‌ادریس و علامه حلی، اجماع بر استقلال عقد صلح را نقل نموده‌اند (ابن‌ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۶۵-۶۴ / علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۶، ص ۶) و احتمال اینکه ایشان از مخالفت شیخ طوسی مطلع نبوده یا به مخالفت ایشان بها نداده باشند، بسیار ضعیف است.

صاحب جواهر ضمن کافی شمردن این اجماع برای التزام به این نظر، به این نکته استدلال کرده: اگر به صرف اینکه یک عقد، فائده عقد دیگر را دارد، آن را فرع همان عقد دیگر بدانیم، باید هبه معوضه را نیز بیع بشماریم حال آنکه به‌روشنی این‌طور نیست (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۲۱۲).

بنا بر این صرف شباهت عقد صلح در هر شکل آن با عقدی دیگر، نمی‌تواند برای هم‌سانی حکم این دو با یکدیگر کافی باشد و اگر دلیلی بر اشتراط شرطی که در عقود مشابه صلح مطرح شده در این عقد نداشته باشیم، همین که طرفین قرارداد، بناء بر توافق و تسالم داشته، قصد نداشته باشند که روی امکاناتی که شارع در هر عقد برای آن‌ها فراهم کرده است - هم‌چون علم به مقدار عوضین در قرارداد بیع - ، پافشاری کنند، می‌توانند از عقد صلح بهره برند.

به همین دلیل بسیاری از فقهای قائل به بطلان بیع کالی به کالی، صلح کالی به کالی را صحیح شمرده‌اند (برای نمونه، ر.ک: محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۴۱۲ / همو، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۲۷۱ / یزدی، ۱۴۲۵، ص ۲۴۷ / خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۵۶۲ / صافی گلپایگانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۳۵۳)، چنان‌که محقق اردبیلی و شهید ثانی به عدم اشتراط قبض در صلح بر معاوضه نقدین

تصریح نموده‌اند (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۳۴۰ / شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۶۹) حال آنکه به روشنی در بیع آن‌ها، قبض شرط می‌باشد. هم‌چنین در عبارت شیخ طوسی دیدیم که ایشان خیار مجلس را نسبت به صلحی که شبیه بیع باشد، نفی کرده است. ماده ۷۵۸ قانون مدنی نیز استقلال عقد صلح را به روشنی بیان کرده است.

۳. ادله اشتراط علم به عوضین در صورت امکان به دست آوردن علم

با کاوش بسیار در کلمات بزرگانی که در اشتراط علم به عوضین در عقد صلح، میان صورت امکان تحصیل علم و عدم امکان آن تفصیل داده‌اند، به این چند دلیل دست یافتیم:

۳-۱. استلزام تحلیل حرام

در صورتی که شخصی به دیگری بدهکار باشد و یکی از آن‌ها از مقدار آن مطلع باشد و دیگری بی اطلاع و طرف مطلع، مصالحه را به نحوی که به سود او باشد، تنظیم کند، سیوری حلّی این مصالحه را باطل دانسته است با این استدلال که این صلحی است که حرامی را حلال می‌کند (سیوری حلّی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۰۲).

ظاهراً اشاره ایشان به این دلیل از ادله تصحیح عقد صلح می‌باشد:

«الصُّلْحُ جَائِزٌ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ إِلَّا صُلْحًا حَرَّمَ حَلَالًا أَوْ أَحَلَّ حَرَامًا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۴۱۳ / صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۳۲). صلح میان مسلمانان نافذ است مگر صلحی که حلالی را حرام کند یا حرامی را حلال نماید. هم‌چنین از عبارت صاحب ریاض (طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۹، ص ۳۰۳) و سیدعاملی (عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۷، ص ۲۷) برمی‌آید که ایشان نظر به «استلزام ضرر به مؤمن در صلح بر مجهول»، حکم به بطلان صلح بر مجهول نموده‌اند.^۱

۱. هم‌چنین صاحب حدائق نیز از پدر خود همین استدلال را نقل می‌فرماید (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۱، ص ۹۲).

۳-۲. روایت علی بن ابی حمزه بطائنی

شهید ثانی (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۶۳) به این حدیث تمسک کرده است:

«عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي الْحَسَنِ (ع) يَهُودِيٌّ أَوْ نَصْرَانِيٌّ كَأَنْتَ لَهُ عِنْدِي أَرْبَعَةُ آلَافٍ دِرْهَمٍ فَهَلْكَ أَيْ جُوزُ لِي أَنْ أَصَالِحَ وَرَثَتَهُ وَ لَا أُعْلِمَهُمْ كَمْ كَانَ فَقَالَ لَا حَتَّى تُخْبِرَهُمْ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۲۵۹ / صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۳۳ / طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۰۶). علی بن ابی حمزه گوید: به امام کاظم (ع) گفتم: یک یهودی یا مسیحی نزد من چهار هزار درهم داشته و مرده است؛ آیا جایز است که با ورثه اش مصالحه کنم و به آنها نگویم که چقدر نزد من داشته؟ حضرت فرمود: نه، تا زمانی که به آنها اطلاع ندهی، جایز نیست.

تقریب دلالیت حدیث آن است که چون امکان مشخص نمودن مقدار مورد مصالحه در عقد وجود داشته، حضرت این مصالحه را امضاء نفرمودند.

۳-۳. انصراف اطلاعات عقد صلح

نکته دیگری که در کلام محقق مراغی برای عدم صحت صلح بر مجهول مطرح شده، آن است که عمومات و اطلاعات ادله، ناظر به متعارف میان مردم است و بی تردید عقلاً به هیچ وجه اقدام بر غرر - که از نگاه ایشان صلح بر مجهول نیز از آن قبیل است - نمی کنند و هرگز چنین معامله ای نزدشان متعارف نیست؛ پس سایر معاملات غرری نیز مشمول ادله صحت عقود نبوده، بلکه محکوم به اصل فساد خواهد بود.

همچنین محقق مراغی نظر بدان که روش شرع را در جلوگیری از هرگونه کشمکش و مشاجره میان مردمان دانسته و معامله غرری را از اسباب این کشمکش ها و اختلافات شمرده، مقتضای حکمت را منع از صحت این معاملات دانسته است تا نزاع و اختلاف میان مردم ریشه کن گردد (مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۱۳).

۳-۳-۱. نقد و بررسی ادله سه گانه

به نظر می‌رسد این هر سه استدلال، کاشف از این ذهنیت مشترک در ارتکاز بزرگان است:

«میان "جهل به مقدار هر یک از عوضین در صورت امکان کشف آن"، با "فریب مؤمن" یا "اضرار به او" و یا "اقدام لغزنده‌ای که به شدت می‌تواند زمینه‌ساز اختلاف و کشمکش باشد"، ملازمه برقرار است» و این مقاله هم در صدد اثبات صحت صلح با عوضین نامعلوم در صورتی که چنین لوازمی داشته باشد، نیست؛ آنچه مهم است، اینکه هرگز چنین ملازمه دائمیه‌ای واقعیت ندارد و در نمونه‌هایی که در آغاز مقاله بیان شد، مشاهده کردیم که فراوان ممکن است طرفین قرارداد بدون اینکه قصد فریب دیگری یا اضرار به او را داشته باشند، به صلح درباره‌ی اشیائی که مقدار آن‌ها دقیقاً معلوم نیست، اقدام نمایند و چون در متن قرارداد، سازوکارهای عقلائی و منضبطی برای تعیین ثمن و اختلاف انگیز نبودن مقدار مثنی در آینده پیش‌بینی کرده‌اند، هرگز عقلاً این قرارداد را اقدام خطرناک و زمینه‌ساز نزاع و اختلاف نمی‌انگارند و در خارج هم چنین نزاعاتی روی نمی‌دهد.

از این جهت شاید محقق اردبیلی هم که حکم به بطلان «صلح غرری» نموده، صحت صلح در این صورت را بپذیرد چراکه ایشان «علم فی الجمله» را در این عقد کافی شمرده، وزن و پیمانانه کردن را - که در بیع و مثل بیع شرط شده - لازم ندانسته و برای آن به عمومیت ادله صحت عقد صلح و عدم دلیل بر لزوم وزن یا پیمانانه کردن استدلال کرده است (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۳۳۹).

تنی چند از فقها نیز برای تصحیح عقد صلح در فرض عدم امکان تحصیل علم به مقدار، سخن از "نیاز اشخاص به تبادل کالاهای مجهول المقدار" مطرح نموده‌اند (شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۳۳۰ / شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۶۳ / عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۷، صص ۲۵ و ۲۷) و همین نیز شاهد آن است که ایشان دلیلی بر بطلان صلح بر مجهول به خودی خود نداشته‌اند بلکه

به خاطر عناوین ثانوی که بر این عقد مترتب دیده‌اند، حکم به لزوم تحصیل علم به مقدار در فرض امکان کرده‌اند؛ چراکه - همان‌طور که صاحب جواهر در نقد این سخن بیان کرده (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۲۱۸) - اگر دلیلی بر لزوم معلوم کردن مقدار کالای مورد مصالحه وجود داشت، صرف وجود نیاز به تبادل، مجوز شرعی کنار نهادن حجت بر لزوم اندازه‌گیری نمی‌شد.

۴. بررسی ادله عدم اشتراط معلوم بودن مقدار عوضین در عقد صلح حتی در صورت امکان علم به آنها

پس از آنکه نادرستی همه ادله اشتراط علم به مقدار عوضین در عقد صلح معلوم شد، اینک باید بررسی نمود که آیا دلیلی بر صحت عقد صلح در فرضی که مقدار عوضین معلوم نباشد، وجود دارد یا خیر؟ سه دسته دلیل در این زمینه قابل طرح است:

۴-۱. دو حدیث مختص صحت صلح بر مجهول

الف: علامه حلی پس از آنکه به طور مطلق، صلح بر مجهول را صحیح می‌شمارند، به این حدیث صحیح تمسک می‌فرمایند (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۶، ص ۱۷):

«عَلِيٌّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِيْزٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَحَدِهِمَا (ع) أَنَّهُ قَالَ: فِي رَجُلَيْنِ كَانَ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا طَعَامٌ عِنْدَ صَاحِبِهِ وَلَا يَدْرِي كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا كَمْ لَهُ عِنْدَ صَاحِبِهِ فَقَالَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا لِصَاحِبِهِ لَكَ مَا عِنْدَكَ وَ لِي مَا عِنْدِي قَالَ لَا بَأْسَ بِذَلِكَ إِذَا تَرَاضِيَا وَ طَابَتْ أَنْفُسُهُمَا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۲۵۸/ برای دیدن موارد مشابه، ر.ک: صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۳۳/ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۰۶). از یکی از باقرین[†] درباره دو مردی پرسیده شد که هرکدام نزد دیگری مقداری طعام دارد اما هیچ‌یک نمی‌دانند که چه مقدار طعام نزد دیگری دارند؛ پس هریک از آن‌ها به دیگری می‌گویند: آن مقدار طعام که نزد تو است، مال تو باشد و آن مقدار که نزد من است، مال من باشد؛ امام (ع) فرمود: اگر هر دو بدین راضی شده‌اند و رضایت خاطر دارند، اشکالی ندارد.

تقریب دلالت روایت آن است که حضرت در صورت رضایت طرفینی دو طرف، حکم به صحت توافقی که میان ایشان درباره دو شیء مجهول صورت گرفته، فرموده‌اند و این توافق جز بر عقد صلح نمی‌تواند منطبق باشد. نقد و بررسی: شهید ثانی که صلح بر مجهول را فقط در صورت عدم امکان تعیین مقدار شیء مورد مصالحه قبول دارد، برای این نظر به این روایت استدلال کرده‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۶۳).

اما دلالت این روایت فراتر از این است، زیرا چه بسا مقدار طعامی که هریک نزد دیگری داشته، پس از تحقیق و بررسی قابل کشف بوده اما با این حال حضرت پرسشی از امکان یا عدم امکان تعیین مقدار عوضین مصالحه مطرح نفرمودند و به صورت مطلق حکم به صحت این مصالحه نمودند. بلی، اشکالی که به دلالت این حدیث وارد به نظر می‌رسد، آن است که این حدیث مربوط به صورت اختلاط اموال دو طرف بوده، شامل همه انواع عقد صلح - از جمله صورت مورد بحث که بناء بر تبادل دو شیء مجزا است که مالک هریک کاملاً معلوم است - نمی‌شود.

ب: در کلام بسیاری از بزرگان استدلال به مذاق شارع مطرح شده است با این تقریب که بناء شارع در عقد صلح بر مسامحه و آسان گرفتن است و اراده طرفین قرارداد را در آن اصیل شمرده است (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۳۳۹/ عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۷، ص ۲۷/ بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۱، ص ۹۶/ انصاری، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۱۹۷). نقد و بررسی: این دلیل نیز دلیلی لبی و تابع اطمینان شخصی هر فقیه است و نمی‌تواند دلیلی غیرقابل اشکال و پیراسته از شک و تردید باشد.

۲-۴. اطلاقات عقد صلح

اطلاق ادله‌ای که برای تصحیح عقد صلح مطرح شده نیز می‌تواند بیان گر صحت صلح با عوضین نامعلوم باشد و تعیین مقدار آن‌ها ممکن باشد؛ عمده این ادله عبارتند از:

الف: آیه شریفه‌ی: «الصُّلْحُ خَيْرٌ» (نساء: ۱۲۸). «صلح بهتر است».

بسیاری از فقها استدلال به این آیه شریفه را در صدر ادله امضاء صلح مطرح نموده‌اند (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۸۸ / قطب راوندی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۳۸۵ / ابن‌ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۶۴ / علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۶، ص ۱۷). نقد و بررسی: این فراز از آیه شریفه پس از طرح موضوع اختلافات زناشویی مطرح شده و لذا ظاهر در سازش و صلح تکوینی است و نه عقدی که دو طرف برای تبادل کالا انشاء می‌کنند. صاحب جواهر نیز اشاره‌ای به نادرستی استدلال به این آیه شریفه نموده است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۲۱۰).

ب: «عَلِيٌّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَجْزُوبٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي الْمِقْدَامِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَلْمَةَ بْنِ كَهَيْلٍ قَالَ: سَمِعْتُ عَلِيًّا يَقُولُ لِشَرِيحٍ: ... الصُّلْحُ جَائِزٌ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ إِلَّا صُلْحًا حَرَمًا حَلَالًا أَوْ أَحَلَّ حَرَامًا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۴۱۲-۴۱۳ / طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۲۵). سلمة بن كهيل گوید: شنیدم که علی (ع) به شریح می‌فرمود: صلح میان مسلمانان نافذ است مگر صلحی که حلالی را حرام کند یا حرامی را حلال کند.

تقریب دلالت حدیث آن است که هم به قرینه کلمه «جائز» و هم به قرینه آنکه این عبارت در ضمن توصیه‌هایی که حضرت به شریح به‌عنوان قاضی فرموده‌اند، مطرح شده است، ظاهر «الصلح»، معنای تشریحی آن است که اگر مختص قرارداد و نهاد حقوقی مورد بحث نباشد، لااقل معنای جامعی دارد که شامل این عقد نیز می‌شود.

درباره سند این حدیث، شایان تذکر است که اگرچه در بسیاری از کتب فقهی، این حدیث مرسله شمرده شده است (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۳۲۹ / نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۲۱۰) اما این مطلب درست نیست بلکه فقط در «من لایحضره الفقیه» به صورت مرسله از رسول مکرم اسلام (ص) نقل شده است (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۳۲) اما در کافی و تهذیب، به صورت مسند نقل شده است.

نقد و بررسی: این سند به خاطر وجود «ابو المقدم» - که نه تنها هیچ توثیقی درباره او نرسیده، بلکه در روایتی به شدت مذمت شده است (کشی،

[بی تا]، ص ۲۴۱ - معتبر نیست.

بله، چه بسا نقل این روایت در سه کتاب از کتب اربعه شیعه، سبب اطمینان به صدور آن شود.

ج: «عَنْهُ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادٍ عَنِ الْحَلْبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) وَ غَيْرِ وَاحِدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) فِي الرَّجُلِ يَكُونُ عَلَيْهِ الشَّيْءُ فَيَصَالِحُ فَقَالَ إِذَا كَانَ بِطَيْبَةِ نَفْسٍ مِنْ صَاحِبِهِ فَلَا بَأْسَ» (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۰۶). از امام صادق (ع) درباره مردی پرسیده شد که چیزی بر ذمه اش بوده است و آن را مصالحه می کند؛ امام (ع) فرمود: اگر مصالحه با رضایت خاطر طرف دیگر انجام شده باشد، اشکالی ندارد.

صحت سند این روایت و دلالت آن بر صلح به معنای تشریعی آن روشن است. نقد و بررسی: این روایت نیز شامل همه انواع عقد صلح - از جمله صورتی که طرفین قرارداد بناء بر تبادل دو شیء دارند - نمی شود بلکه مربوط به صورتی است که طرفین درباره مقدار دینی که یکی بر عهده دیگری داشته، مصالحه می کنند.

د: «عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَفْصِ بْنِ الْبَخْتَرِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: الصَّلْحُ جَائِزٌ بَيْنَ النَّاسِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۲۵۹ / طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۰۸). امام صادق (ع) فرمود: صلح میان مردم، نافذ است.

هیچ نقد و اشکالی به سند و دلالت این روایت قابل طرح به نظر نمی رسد زیرا حفص بن بختری صریحا توسط نجاشی توثیق شده است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۱۳۴) و همان طور که پیش تر بیان شد، لفظ «جائز» قرینه خوبی بر اراده معنای تشریعی صلح است.

لفظ روایت هم کاملا مطلق است و شامل عقد صلح در غیر مورد دین و با عوضین مجهول در فرض امکان تحصیل علم بدان می شود.

۱. نظر به اسناد پیشین، روشن است که این ضمیر به «حسین بن سعید اهوازی» رجوع می کند.

۴-۳. اطلاعات صحت عقود

برخی از ادله نیز بدون هرگونه قیدی هر عقدی را صحیح شمرده‌اند که باز شامل عقد مورد بحث می‌شود؛ به عمده آنها توجه کنید:

۴-۳-۱. آیه وفای به عقود

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ». ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به قراردادهای وفا کنید (مائده: ۱).

تقریب دلالت آیه شریفه آن است که عموم «العقود»، شامل عقد صلحی که عوضین آن نامعلوم باشند نیز می‌شود و لو تحصیل علم بدان‌ها ممکن باشد. تمسک به این آیه شریفه برای نفی شروط محتمل در عقود مختلف تا حدی در میان فقها شایع و مقبول است که اولاً در میان طبقات مختلف فقها دیده می‌شود (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، صص ۱۷۷، ۲۰۷، ۲۲۳ و ۴۸۹ / قطب راوندی، ۱۴۰۵، ص ۳۸۷ / ابن زهره، ۱۴۱۷، ص ۲۸۶ / ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۱۸ / علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۱۲ / فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۹۴ / عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۴، ص ۱۷۴ / میرزای قمی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۳۲۹ / نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۷، ص ۷۶ / خوبی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵۰ و ج ۵، ص ۱۸۱) و ثانیاً بسیاری از ایشان حتی دلالت آن برای تصحیح قراردادهای نوپدید که در عصر تشریع وجود نداشته - هم‌چون عقد بیمه - را نیز کافی دانسته‌اند (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۱۴۴ / سبزواری، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۶۴۵ / مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۰ / حلی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۴۰-۴۱ / خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۰ / طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۱۵۸ / تبریزی، [بی‌تا]، ۲۷۵ / وحید خراسانی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۴۷۷، تعلیقه ۷۶۰ / حائری، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۲۷۱ / هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۶، ص ۲۷۴ / سیستانی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۴۵۱ و ج ۲، ص ۱۶۹).

بررسی دلالت آیه شریفه: اشکالی که به دلالت آیه شریفه مطرح شده است آن است که اگر مقصود از عقود، قراردادهای انسان‌ها با یکدیگر باشد، این فراز از آیه شریفه با ادامه آن هیچ ارتباطی پیدا نمی‌کند زیرا در ادامه آمده است:

«أَحَلَّتْ لَكُمْ بِهَيْمَةَ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ». برای شما [گوشت] چارپایان حلال گردیده، جز آنچه [حکمش] بر شما خوانده می‌شود، در حالی که نباید شکار را در حال احرام، حلال بشمرید. پس به قرینه سیاق، باید مقصود از عقود را تعهداتی بدانیم که انسان‌ها در عالمی پیش از دنیا، در پیشگاه حضرت حق جل جلاله بدان‌ها ملتزم شده‌اند که طبق آن تعهدات، ایشان موظف به رعایت آداب عبودیت و از جمله حکمی که در ادامه آیه شریفه بیان شده است، می‌باشند.

تفسیر کشاف و جوامع الجامع به همین تقیید متمایل شده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۰۰-۶۰۱ / طبرسی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۸).

اما این اشکال وارد نیست چرا که این نکته فقط اقتضای آن دارد که آیه شریفه مختص قرارهای میان انسان‌ها با یکدیگر نباشد، اما اینکه عموم آیه شریفه علاوه بر قرارهای میان انسان و خداوند متعال، شامل قرارهای میان انسان‌ها نشود، وجهی ندارد و از همین رو بسیاری از مفسران و فقها به همین نکته عمومیت آیه شریفه نسبت به تعهدات انسان در پیشگاه خداوند متعال و قراردادهای میان انسان‌ها تصریح کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۳۴-۲۳۵ / مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۱ / طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۱۵۸ / حائری، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۲۰۸).

۴-۳-۲. آیه تجارت

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ». ای کسانی که ایمان آورده‌اید، اموال همدیگر را به ناروا نخورید مگر آنکه داد و ستدی با تراضی یکدیگر، از شما [انجام گرفته] باشد (نساء: ۲۹).

تقریب استدلال به آیه این است که نهی از اکل اموال یکدیگر به باطل و پس از آن، استثناء منقطع «تجارت برآمده از تراضی»، ظاهر در آن است که همه انواع این تجارت‌ها صحیح است (مفید، ۱۴۱۳، ص ۵۹۰) پس عقد صلح با عوضین مجهول نیز چون طبق فرض برآمده از تراضی است، طبق این آیه شریفه صحیح می‌باشد.

تمسک به این آیه شریفه نیز میان طبقات گوناگون فقها بسیار مشهور است (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، صص ۶۱ و ۱۴۲ / ابن زهره، ۱۴۱۷، ص ۲۱۱ / ابن شهر آشوب، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۲۱۲ / ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۵۹ / علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۱۴۸ / عمیدالدین، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۷۶ / فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۴۴۶ / نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۲، صص ۱۴۰ و ۲۱۴ / انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۴۱ / بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۴، ص ۲۷۹ / خویی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۱۸۱) و اشکالی بدان وارد به نظر نمی‌رسد.

نتیجه

در قرارداد صلح، تعیین مقدار عوضین در متن قرارداد لازم نیست حتی اگر امکان تعیین آن‌ها وجود داشته باشد؛ بلکه اگر در متن قرارداد، فرآیندهای منضبطی برای روشن شدن مقدار عوضین در آینده قرارداد پیش‌بینی شود نیز برای صحت قرارداد کافی است، زیرا عقد صلح عقد مستقلی است که از یک سو، اطلاعات تصحیح صلح و تصحیح انواع قراردادها شامل چنین صلحی نیز می‌شود و هم این عقد مستلزم ضرر یا فریب یکی از طرفین قرارداد و کشمکش میان آن‌ها نمی‌شود و لذا وجهی برای تقیید اطلاعات یاد شده وجود ندارد.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

- ابن اثیر جزری، مبارک؛ النهاية فی غریب الحدیث والأثر؛ قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۶۷.
- ابن زهره، حمزة بن علی؛ غنیة النزوع إلى علمی الأصول والفروع؛ قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۴۱۷ق.
- ابن شهر آشوب، رشیدالدین؛ متشابه القرآن و مختلفه؛ قم: دارالبدار للنشر، ۱۳۶۹ق.
- ابن فارس، احمد بن زکریا؛ معجم مقائیس اللغة؛ قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب؛ ج ۳، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
- اردبیلی، احمد بن محمد؛ مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان؛ تحقیق و تصحیح مجتبی عراقی، علی پناه اشتهاردی و حسین یزدی اصفهانی؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ق.
- اصفهانی، محمد حسین؛ الإجارة، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۹ق.
- اصفهانی، محمد حسین؛ حاشیة کتاب المکاسب؛ تحقیق و تصحیح عباس محمد آل سباع قطیفی؛ قم: أنوار الهدی، ۱۴۱۸ق.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین؛ المکاسب؛ قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری (ره)، ۱۴۱۵ق.
- ایروانی، علی؛ حاشیة المکاسب؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۰۶ق.
- بحرانی، یوسف؛ الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة؛ تحقیق و تصحیح محمد تقی ایروانی و سید عبدالرزاق مرقم؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۵ق.
- بهجت، محمد تقی؛ جامع المسائل؛ ج ۲، قم: دفتر معظم له، ۱۴۲۶ق.
- تبریزی، جواد؛ أسس القضاء والشهادة؛ قم: دفتر آیت الله تبریزی، [بی تا].
- جوهری، اسماعیل بن حماد؛ تاج اللغة وصحاح العربية؛ تحقیق و تصحیح احمد عبدالغفور عطار؛ بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۱۰ق.
- حسینی حائری، سید کاظم؛ فقه العقود؛ ج ۲، قم: مجمع اندیشه اسلامی، ۱۴۲۳ق.
- حکیم، سید محسن؛ نهج الفقاهة؛ قم: انتشارات ۲۲ بهمن، [بی تا].
- حلی (محقق حلی)، جعفر بن حسن؛ المختصر النافع فی فقه الإمامیه؛ ج ۶، قم: مؤسسه المطبوعات الدینیة، ۱۴۱۸ق.
- حلی (محقق حلی)، جعفر بن حسن؛ شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام؛ تحقیق و تصحیح عبدالحسین محمد علی بقال؛ ج ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
- حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف بن مطهر؛ تحریر الأحكام الشرعية علی مذهب الإمامیه، تحقیق

بررسی لزوم تعیین مقدار عوضین در عقد صلح

- و تصحیح ابراهیم بهادری؛ قم: مؤسسه امام صادق(ع)، ۱۴۲۰ ق.
- حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف بن مطهر؛ تذکرة الفقهاء؛ قم: مؤسسه آل البيت(ع)، ۱۴۱۴ ق.
- حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف بن مطهر؛ مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة؛ ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
- حلی، ابن ادريس؛ السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ ق.
- حلی، حسین؛ بحوث فقهیه؛ ج ۴، قم: مؤسسه المنار، ۱۴۱۵ ق.
- حمیری، نشوان بن سعید؛ شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام؛ بیروت: دارالفکر المعاصر، ۱۴۲۰ ق.
- خمینی، سیدروح الله؛ تحریر الوسیلة؛ قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم، ۱۳۷۸.
- خمینی، سیدروح الله؛ کتاب البیع؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ۱۴۲۱ ق.
- خوانساری، سیداحمد؛ جامع المدارک فی شرح مختصر النافع؛ تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری؛ ج ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۵ ق.
- خویی، سیدابوالقاسم و حسین وحید خراسانی؛ منهاج الصالحین؛ ج ۵، قم: مدرسه امام محمد باقر(ع)، ۱۴۲۸ ق.
- خویی، سیدابوالقاسم؛ مصباح الفقاهة؛ تقریر محمد علی توحیدی؛ قم: انصاریان، ۱۴۱۷ ق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ مفردات ألفاظ القرآن؛ بیروت: دمشق: دارالعلم، ۱۴۱۲ ق.
- راوندی، قطب الدین؛ فقه القرآن؛ ج ۲، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی(ره)، ۱۴۰۵ ق.
- زمخشری، محمود؛ الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل؛ ج ۳، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ ق.
- سبزواری، محمدباقر؛ کفایة الأحکام؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۲۳ ق.
- سیوری حلی، مقداد بن عبدالله؛ التنیح الرائع لمختصر الشرائع؛ تحقیق و تصحیح سید عبداللطیف حسینی کوه کمری؛ قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی(ره)، ۱۴۰۴ ق.
- شبییری زنجانی، سیدموسی؛ کتاب نکاح؛ قم: مؤسسه پژوهشی رأی پرداز، ۱۴۱۹ ق.
- شهیدی، میرزافتاح؛ هدایة الطالب إلى أسرار المکاسب؛ تبریز: چاپخانه اطلاعات، ۱۳۷۵ ق.
- صافی گلپایگانی، لطف الله؛ هدایة العباد؛ قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۶ ق.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه؛ من لایحضره الفقیه؛ ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.
- طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به

جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.

طباطبایی، سیدعلی؛ ریاض المسائل فی تحقیق الأحكام بالدلائل؛ تحقیق و تصحیح محمد بهره‌مند، محسن قدیری، کریم انصاری و علی مروارید؛ قم: مؤسسه آل‌البتیت (ع)، ۱۴۱۸ق.

طبرسی، فضل‌بن حسن؛ ترجمه تفسیر جوامع الجامع؛ ترجمه احمد امیری شادمهری؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۴.

طبرسی، فضل‌بن حسن؛ مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن؛ تحقیق محمدجواد بلاغی؛ چ ۳، تهران: انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲.

طوسی، محمدبن حسن؛ الخلاف؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۷ق.

طوسی، محمدبن حسن؛ الميسوط فی فقه الإمامية؛ تحقیق و تصحیح سیدمحمدتقی کشفی؛ چ ۳، تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، ۱۳۸۷ق.

طوسی، محمدبن حسن؛ تهذيب الأحكام؛ چ ۴، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ق.

عاملی (شهید اول)، محمدبن مکی؛ الدروس الشرعية فی فقه الإمامية؛ چ ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۷ق.

عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین بن علی؛ الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية؛ قم: انتشارات داوری، ۱۴۱۰ق.

عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین بن علی؛ مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام؛ قم: مؤسسة المعارف الإسلامية، ۱۴۱۳ق.

عاملی، سیدجواد؛ مفتاح‌الكرامة فی شرح قواعد‌العلامه؛ تحقیق و تصحیح محمدباقر خالصی؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۹ق.

عمیدالدین، ابن محمد اعرج؛ كنزالفوائد فی حل مشكلات القواعد؛ تحقیق و تصحیح محی‌الدین واعظی حاج کمال کاتب و جلال اسدی؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ق.

فخرالمحققین، محمد؛ اینصاح‌الفوائد فی شرح مشكلات القواعد؛ قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۸۷ق.

فراهیدی، خلیل‌بن احمد؛ کتاب‌العین؛ چ ۲، قم: نشر هجرت، ۱۴۱۰ق.

فیومی، احمدبن محمد؛ المصباح‌المنیر؛ قم: منشورات دارالرضی، [بی‌تا].

قمی، سیدتقی؛ دراساتنا من الفقه الجعفری؛ قم: مطبعة النخيام، ۱۴۰۰ق.

کاشف‌الغطاء، حسن بن جعفر؛ أنوارالفقاهة (کتاب‌الصلاح)، نجف: مؤسسه کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲ق.

کرکی، علی بن حسین؛ جامع‌المقاصد فی شرح القواعد؛ تحقیق و تصحیح گروه پژوهش مؤسسه آل‌البتیت (ع)؛ چ ۲، قم: مؤسسه آل‌البتیت (ع)، ۱۴۱۴ق.

بررسی لزوم تعیین مقدار عوضین در عقد صلح

کرکی، علی بن حسین؛ رسائل المحقق الکرکی؛ تحقیق و تصحیح محمد حسون؛ قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره) و دفتر نشر اسلامی، ۱۴۰۹ ق.

کشی، محمد بن عمر؛ إختيار معرفة الرجال؛ مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه فردوسی، [بی تا].

کلبینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری؛ چ ۴، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.

لاری، سید عبدالحسین؛ التعلیقه علی المکاسب؛ قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، [بی تا].

مجاهد طباطبایی، سید محمد؛ المناهل؛ قم: مؤسسه آل البيت (ع)، [بی تا].

مراغی، سید میر عبد الفتاح؛ العناوین الفقهیة؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۷ ق.

مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم؛ تهران: مرکز کتاب للترجمة والنشر، ۱۴۰۲ ق.

مفید، محمد بن محمد؛ المقنعة؛ قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره)، ۱۴۱۳ ق.

موسوی بجنوردی، سید حسن؛ القواعد الفقهیة؛ تحقیق و تصحیح مهدی مهریزی و محمد حسن درایتی؛ قم: الهادی (ع)، ۱۴۱۹ ق.

میرزای قمی، ابوالقاسم؛ جامع الشتات فی أجوبة السؤالات؛ تهران: مؤسسه کیهان، ۱۴۱۳ ق.

نجاشی، ابوالحسن؛ فهرست أسماء مصنفی الشيعة؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۷ ق.

نجفی، محمد حسن؛ جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام؛ تحقیق و تصحیح عباس قوچانی و علی آخوندی؛ چ ۷، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ ق.

واسطی زبیدی، سید محمد مرتضی؛ تاج العروس من جواهر القاموس؛ بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ ق.

هاشمی شاهرودی، سید محمود؛ بحوث فی الفقه الزراعی؛ قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی منطبق بر مذهب اهل بیت (ع)، ۱۴۲۶ ق.

همدانی، رضا؛ حاشیة کتاب المکاسب؛ تحقیق و تصحیح محمدرضا انصاری قمی؛ قم: [بی تا]، ۱۴۲۰ ق.

یزدی، سید محمد کاظم؛ حاشیة المکاسب؛ چ ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۲۱ ق.

یزدی، سید محمد کاظم؛ سؤال و جواب؛ تهران: مرکز نشر العلوم الإسلامی، ۱۴۲۵ ق.